

СЪДЪРЖАНИЕ

Няколко тези вместо въведение.....	5
ПЪРВА ГЛАВА	
Свищов в културната топография на Възраждането.....	9
Проблематичните зони на предшестващата традиция.....	10
Свищовският център от първата половина на XIX век – основания, очертания, типология	16
Свищовски литературен кръг – има ли такъв?	27
Стереометрия на човешките връзки.....	37
ВТОРА ГЛАВА	
Интелектуалното единство на общността.....	53
Концептите на Балканското просвещение.....	55
Единното литературно съзнание.....	64
ТРЕТА ГЛАВА	
Учебната книга в литературната история.....	85
Как учебникът се полага в историята на литературата?	86
Възрожденският синтез на идеята за учебна книга.....	88
Естетическият избор на списователя-учебникар.....	93
Фрагменти от поетиката на възрожденската учебна литература.....	97
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
Ескизи от художествения свят на Свищовския литературен кръг.....	122
“Отцеругатели” и “любородци”. Българинът-чужденец и завръщането в рода и езика.....	122
Цар и “Царственик”. Политическото въображение на литературата.....	126
Скърбите на Аза и клеветите на другите. Към историята на възрожденския индивидуализъм.....	129
Сбогуване с учителите. Памет за учителите.....	138
ПЕТА ГЛАВА	
Просвещенската литературна общност – опит за обобщение.....	146
Библиография.....	158
Резюме на френски език.....	177

© СВИЩОВСКИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН КРЪГ
В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА
ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

© Елена Томова Тачева – Бумбарова
ISBN 954-680-251-4

Благоевград, 2002

SOMMAIRE

Quelques theses en guise d'introduction.....	5
CHEAPITRE PREMIER.	
Svichtov dans la topographie culturelle de la Renaissance.....	9
Zones problematiques – precurseurs de la tradition.....	10
Le centre de Svichtov de la premiere moitie du XIX-eme siecle – raisons, esquisses, typologie.....	16
Centre litteraire de Svichtov – en existe-t-il un?.....	27
Steriometrie des relations humaines.....	37
CHEAPITRE DEUX.	
L'Union intellectuelle de la communaute.....	53
Concepts de Renaissance Balkanique.....	55
Conscience litteraire unanime.....	64
CHEAPITRE TROIS.	
Le livre d'etude dans l'histoire de la litterature.....	85
Comment le livre d'etude (manuel) se pose-t-il dans l'histoire de la litterature?.....	86
La syntese de Renaissance de l'idee d'un livre d'etude.....	88
Choix esthetique de scribe-auteur de livres scolaires.....	93
Fragments de la litterature en la litterature d'etude de la Renaissance.....	97
CHEAPITRE QUATRE.	
Esquisses du monde de l'Art du cercle litteraire de Svichtov.....	122
"Otserougateli" et "luborodtsi". Le bulgare-étranger de retour dans la famille et a la langue bulgare.....	122
Tsar et "Tsarstvenik". L'imagination politique de la litterature.....	126
Souffrances (chagrins) de soi et calomnies des autres. Vers l'histoire de l'individualisme de Renaissance.....	129
Adieux aux professeurs. En memoire des maitres.....	138
CHEAPITRE CINQ.	
La communaute litteraire de la Renaissance – essai de generalisation.....	146
Bibliographie.....	157
Resume en langues francaise.....	177

НЯКОЛКО ТЕЗИ ВМЕСТО ВЪВЕДЕНИЕ

Началото на тази книга се случи в университетската аудитория, където със студентите по филология се опитвахме да си представим литературата на Българското възраждане като единно културно тяло. Като единство от исторически зададен първоначален корпус, включващ текстови феномени, институции на словото, художествен инструментариум, доктринален постамент, в техните естествено еволюиращи и разширяващи се в рамките на две столетия обеми. В освободеността на академическото говорене по-осезаеми са онези, преди отминавани, гранични на историко-културологическия наратив, които ни карат да се усъмним в прецизността, с която съвременната епистемологическа картина проявява някои от детайлите на възрожденския литературен процес. Подобно усъмняване предизвика институционалната празнота, разположена в литературоведческото разказване за първата половина на XIX век. Имената на патриарси-самотници като Петър Берон, Неофит Бозвели, Неофит Рилски и на разпръснати сякаш произволно в литературната топография книги внушават усещането за странна непродълженост на започналото през XVIII век литературно раздвижване. За непостигнат апогей и вътрешна централизираност на развойните тенденции. За липса на международно институционално звено, пренасяще/прекодиращо есенциалния културен продукт на Паисиево-Софрониевата епоха в тъканта на завършилата Прехода Нова българска култура. Убеждението, че всички тези форманти на континиутета съществуват реално в историческото битие на литературата, мотивира усилието да бъдат потърсени – в ревизиация оглед на представите за Българското просвещение и в открояването на незабелязани до сега институционални образувания и траектории на културни преноси.

Тези нови обекти в пространството на възрожденската литература настоящото изследване вижда в силуета на Свищовския литературен кръг и в културната изоглоса Мелник – Рилски манастир – Свищов – Брашов.

Интерпретацията на Свищов като седалище на литературен кръг носи няколко корективни намерения. Най-важното от тях е да посочи вътрешен адекват на задграничните центрове, в които емигрантски изнесено и разпръснато се развива Българското възраждане. Своебразната асиметрия между “задгранично” и “вътрешно” Възраждане, заложена в класическите литературно-исторически представления, е в голяма степен не историческа даденост, а епистемологически дефект, който съвременната наука вече се опитва да преодолее. Не само в Свищов, но и в други възрожденски градски центрове като Търново, Шумен, Пловдив възникват институционални или прединституционални литературни групирания. Представени в общ порядък, те центрират възлите на вътрешно-културната мрежа на Възраждането, която към днешна дата изглежда доста неясна или може би нереална. В тази мрежа просвещенският Свищов има водещи функции.

Идеята за Свищовски литературен кръг е систематизирана с надеждата да се възкреси антропологический и литературния контекст на интензивното интелектуално общуване между Неофит Бозвели, Емануил Васкидович и Христаки Павлович във времето от 20-те до края на 40-те години на XIX век. Сложните междуличностни и интертекстуални връзки между тях не само импулсират индивидуалното им творчество, но изработват просвещенската доктрина за литература, която доминира в литературния живот десетилетия след естествения край на знаменитата даскалска троица, настъпил с кончината на Бозвели и Павлович в 1848 година. Литературната доктрина на Балканското просвещение издига на върха на естетическата йерархия учебната книга. Учебниковото слово се оказва универсалната и най-авторитетна форма на просвещенската литературност. В семиотичната сфера и в специфичната поетика на възрожденския учебник са заложени каналите на културния прилив от средновековно минало към модерно настояще. Затова любопитството ни е изкушено в посока към художествените механизми, които полагат учебника в литературната история и към природата на “другого”, различно от конвенциите на съвременността, естетико-философско поданство на учебниковия литературен феномен. Един от интимните мотиви, които

предсказаха тази посока, е съпротивата срещу вменяваната “предлитературност”, “естетическа непълноценост”, “нехудожественост” на възрожденската учебна литература. Неприемането на тези квалификации осъжда културния парадокс на едно тотализирано съвременните си критерии естетическо съзнание, което не може да обслужи правомерно историята на литературата.

Свищовският литературен кръг, първият вътрешен институционален конструкт на възрожденската литература, се развива върху една интензивна културна траектория, свързваща през XIX век България с европейските градски центрове. Пътищата, по които се “движи” културата на Възраждането, са обходени първо от търговците, монасите и преселниците и едва тогава от интелектуалците. Тяхното движение наслагва културите, моделира иновациите и произвежда общуването. Откроената културна изоглосия, разположена от Мелник до Брашов, осигурява единството на етничната динамика от Манастира към Града, от Балканите към Европа, от Средновековието към Новите времена.

Интересът към центровете на възрожденската култура и литература има вече своя история. Настоящото изследване се опира на натрупаната преди него научна рутина и се опитва да оползотвори нейните позитивни традиции. Силната орбита на епистемологически опит наложи някои традиционалистки подстъпи към културата на Свищов, който за първи път се конципира като водещ просвещенски литературен център. Същевременно изследването изработва свой теоретически модел на възрожденската литературна общност, изхождащ от разбирането за литературния кръг като форма на човешка взаимност с изяви на литературна жестовост. Затова “погледът отвътре”, следящ антропологическите структури на общността, е един от преобладаващите. Той чете както значимостта на субективните емоции, вражди и приятелства, така и йерархиите, позициите и властите в литературното поле през литературната текстовост/жестовост. Единството, легитимиращо общността на свищовските просвещенци, е синтезирано в общата парадигмалност на постигнатата от тях доктринална литературна

доктрина и в общата жанрова, езиково-стилова, поетико-естетическа насоченост на учебникарско-литературната им практика.

Съзнателен е стремежът за наситена илюстративност на идеите и размислите. Близостта до конкретния литературен факт и богатото цитатно представяне на свищовските списователи са направени с желанието до читателя да достигнат старопечатни творби или фрагменти от творби, които са затворени, вероятно завинаги, между страниците на читанки, землеописания, аритметики, катихизиси... Възрожденската текстовост, в която изследването с удоволствие се потапя, е послание към онези, за които Българското възраждане е не само историческо време, а и любимо място.

Проектът на изследването е подкрепен от Maison des Sciences de l'homme, Paris и от Дом на науките за човека и обществото, София. На тях изкарам своята дълбока благодарност.

В страстите на тази книга бяха съучастни много скъпи за мен хора. Те направиха повече, отколкото могат да кажат думите, написаното го помни.

Авторката

I. СВИЩОВ В КУЛТУРНАТА ТОПОГРАФИЯ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

В историческия наратив за Българското възраждане са наложени образите на Атон, Рилски манастир, Цариград, Букурещ, Браила, Одеса, Москва, Атина, Белград, Нови Сад, Виена, Будапеща, Смирна и др. като основни топоси, в които се концентрира и протича литературният и културният живот на българите от XIX век. Представите за водещото място на тези центрове в развитието на новата българска култура са моделирани в класическите изследвания на Никола Начов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов, както и в по-новите монографии и студии на Веселин Трайков, Николай Жечев, Константин Велики, Елена Сюпюр, Тончо Жечев, Дочо Леков, Георги Нешев, Илия Конев, Надежда Драгова, Афродита Алексиева, Надя Данова, Лилияна Минкова, Николай Аревов. Този ред може да бъде значително удължен, ако добавим и имената на учените, проявяващи по-сдържан интерес към проблематиката, свързана с възрожденските културни и литературни средища и изявили своите виждания в единични публикации по отделни тесни теми от културната топография на Възраждането. Целта ни не е изчерпателния библиографски преглед, нито научното обобщение на постигнатото или евентуално пропуснатото. Сама по себе си такава цел би била оправдана, а и твърде висока и отговорна. Намерението на нашата работа не е отправено в такава посока, въпреки неизбежните на места приобщавания към нея. Беглото припомняне на огромните усилия, вложени до този момент в научното говорене за местата, в които се създава възрожденската култура и литература, цели да посочи значимостта и актуалността на избраната тук тема. И, от друга страна, - да изрече яснотата, която настоящото изследване има относно интензивността във формирането на епистемологическото поле и наситеността на научния дискурс, към които ще пристъпи.

Възможността да черпи от богатството на събрани и осмислени факти, доказали ефективността си методологии, изведени теоретични идеи, подсказани изследователски възможности, е едно благодатно предимство, за което нашето проучване си дава сметка. Затова предпочита да започне с

Проблематичните зони на предшестващата традиция

От тяхното креативно разногласие и неединомислие са произлезли някои от първите привличания към настоящата тема.

Първото от тези разногласия срещаме в назоваването на институционалните явления, създадени в Цариград, Букурещ, Одеса, Москва и във всички други селища, обхванати в топографската мрежа на възрожденската литература. Описането на фактите от тяхната история, характеризирането на културната им атмосфера, оценяването на значението им става чрез няколко различни термина - средище, огнище, център, общество, общност, кръг, в съчетанието им с определения, чийто набор също не е особено широк и изхожда от понятия като литература, книжовност, култура, духовност. Така се втвърдяват изрази като "културен /литературен/ просветен център", "книжовно /литературно /духовно средище", "културно-просветно/духовно огнище", "литературен кръг" и т.н. Сред тях доминират "средище" и "център" със своите производни, но във всички случаи липсва твърдо предпочтение на академическото мислене към някой от посочените варианти. Справката с последните и най-обобщителни публикации по интересуващата ни проблематика - "Енциклопедията на българската възрожденска литература" /Енциклопедия..., 1996, с.394 и др./ и монографията на Дочо Леков "Български възрожденски литературни и културни средища в чужбина" /Леков, Д., 1999/, потвърждава общото впечатление, че въпреки тенденцията на авторите да изберат едно основно название, в случая "средище", терминологическият порядък трудно се отстоява.

Съществено усилие в тази посока направи организираният през месец декември, 1997 година от секция "Литература на Българското възраждане" към Института за литература при БАН Колегиум на тема "Културни средища и духовни общности". Постигнатите интересни заключения за съотносимостта на понятията "център" и "средище" /Аретов, Н.1997; Чернокожев Н., 2000/, "средище" и "общност" /Дамянова, Р., 1997/, както и наблюденията върху противопоставянето на "център" и "периферия" /Господинов, Д.,2000; Чернокожев,Н.,2000; Аретов,Н.,2000/, предоставят възможността за прецизиране на терминологическия инструментариум, но и отново очертават трудно преодолимата вариативност в употребата както на понятията, така и на номиниращите ги термини. Съобразявайки се с реалностите на подвижната смислова среда, всеки от

съвременните учени е принуден да направи своя терминологически избор, който непременно остава в голяма степен субективен. Настоящото изследване също го прави и ще определи основанията на своя избор в специално отредено за това място.

Друг повод за размисъл върху разноречието на традицията предлага графиката на мрежата, обединяваща средища, центрове, общности и т.н. в една органична система, формирана на етнически принцип. Очевидно е, че в XIX век всички онези селища, които са интерпретирани като литературно-културни центрове с общенационално значение, се намират извън етническите територии на българите. Тази ситуация произвежда модела на "изнесеното" и "разпръснатото" Възраждане, който последователно се поддържа през аргументацията на безспорната историческа видимост в научния наратив за възрожденския XIX век. Налага се силуетът на "задграничния център" /Илия Конев/, "средището в чужбина" /Дочо Леков/, "центъра зад пределите на страната" /Надежда Драгова/, "емигрантското средище" /Николай Аретов/. И този силует винаги е изписан върху фона на "драматическата и тежка" българска съдба, в която вътрешни условия за солиден културен градеж липсват.

Срещу задграничната положеност, емигрантството и липсата на условия като участ на възрожденската култура не би могло да се отправи сериозно възражение, тук фактите говорят по-силно от инстинктивната ни патриотическа съпротива срещу тях. Но и фактите, поднесени със или без съответни историко-културни пояснения, могат да изльзват външения за непълни и неточни представи. Като тази например, която срещаме в студията на Пасхалис Китромилидис, където четем, че "по същество, българското национално пробуждане е индиректен продукт на Просвещението на други балкански народи" /Китромилидис, П., 1999, с.58/. Не търсим спора върху относителната истина, заключена в тези думи. Необходима ни е по-скоро илюстрацията на един дистанциран поглед, форматиран в крайностите на самата българистична хуманитаристика, така пространно обхванала в периметъра си "задграничните" прояви на Възраждането и така стеснила интереса си към "вътрешните" възрожденски феномени.

Известно недоумение събужда обстоятелството, че този стеснен интерес към явленията от вътрешността е характерен повече за XIX, отколкото за XVIII век. Времето на т.нар. Преход, населено едновременно със Средновековие и Възраждане, се оказва изпълнено с вътрешни литературни събития, в него са налични школи /Караджова, Д., 1994 и пос. там библ./, средища, разпръснати из

цялата българоетнична територия /Чавръков, Г., 1987/, авторски имена на Паисиеви съвременници /Ангелов, Б., 1963-1964/, множество заглавия на преписани и съставени религиозни книги, дамаскини и смесени сборници /Леков, Д. 1982, с. 5-35; Петканова, Д. 1987, с. 164-180/. В тази динамична литературно-историческа картина има някои фрагменти, в които предлаганите интерпретации не съответстват на реалните мащабите на явленията. Пример в това отношение е концептирането на Мелнишко средище от епохата на османското владичество /Чавръков, Г., 1987, с. 159/. Но оцелялата богата ръкописна продукция на Котленското книжовно средище, на монасите от Рилския манастир, на книжовниците от Враца, както и литературните „проблясвания“ откъм Трявна, Калофер, Аджар, Тетевен, Етрополе, Самоков и други защитават богатата на артефакти литературна панорама.

Духовното раздвижване и размножените в българското пространство през XVIII век книжовни огнища сякаш не намират съответстващо по мащаби продължение в епистемологическите представления на следващото го литературно столетие. Под внушителните описателни масиви за Цариградските, Букурещките, Одеските, Браилските общественици и писатели незабелязано и подсъзнателно се ражда предположение, че в земите на българите през XIX век не се случват значителни литературни събития. Заставаме пред особена литературно-интерпретативна несъразмерност между XVIII и XIX век, която нанася своите поражения в много посоки. Една от тези посоки отвежда до подозрението, че книжовният живот от XVIII век с неговата начална литературна институционалност никак прекъсва и не получава адекватно продължение в следващото столетие. От друга страна, това, което XIX век създава „в емиграция“, изглежда донякъде без свой дълбок корен, като отчупена клонка, присадена на чуждо стъбло. Същото усещане оставя и „вътрешният“ литературен живот - съставен, особено в първата половина на столетието, от самотнитворци, /като Неофит Рилски, Христаки Павлович, Бозвели, Райно Попович/, разпръснати в пределите на Империята или от самотни книги и ръкописи, /като „Болгарска граматика“, „Царственик“, „Христоития“, „Мати Болгария“, създадени по-скоро като знамение свише, отколкото като плод на литературна протяжност или интелектуална взаимност.

Важен е въпросът за причината, произвела тази разреденост и незапълненост в литературната картина на първите няколко десетилетия от XIX век. Отговорите може би ще проблематизират отново периода на Прехода, не в неговото

реално случване, а в дефектността на научната парадигма, която го описва и класифицира. Може би ще достигнат и до неоправдания отказ да се възприеме религиозната литература на Възраждането като част от възрожденския литературен процес. Може би ще предизвикат преразглеждане на литературно-топографската карта от началото на XIX век, за да бъдат добавени към нея, след съответните анализационни процедури, топоси, които са били извън нейния показалец.

Сред всички тези очаквани отговори има един с особена важност за настоящата работа. Той трябва да каже по какви културни артерии „задграничните“ центрове вливат своята продуктивна енергия в пълтта на „вътрешната“ културна среда. Какви са механизмите на този културен пренос, кои са възлите в неговата комуникативна мрежа, имали обратен поток отвътре - навън? Това означава да се очертаят географските посоки и културните трансмисии, през които всяко отделно средище, „вътрешно“ или „задгранично“, в конкретен период поддържа своето реално и символно присъствие в българоезичното пространство. Означава да си представим Българското възраждане като жив организъм, непрекъснато възпроизвеждащ своята виталност чрез активна културна обмяна.

Справянето с толкова мащабен проект, за който нашето изследване може единствено да помечтае, изисква синхронизирането на многопосочни усилия и съвместната работа на много учени. Надеждите, с които настоящият труд започва, гравитират само към едно селище, възрожденския Свищов, който, в споделяните тук разбириания, играе важна роля в културата на Възраждането от първата половина на деветнадесетото столетие. Това е така, защото:

1. В много отношения Свищов може да се разглежда като „моделен“ град на Възраждането, съчетаващ в своето битие някои от основните фактори на възрожденската култура като:

- съдбовната ангажираност във военните действия между Русия и Империята, последвалите огромни преселнически движения и създаването на емигрантски колонии от преселници-свищовли, които продължават да поддържат връзка с родното място и материално подкрепят неговите културни инициативи;

- близостта на река Дунав и всички произтичащи от тази близост комуникативни и търговско-икономически предимства, които влияят в Свищов капитали, институционален опит и „европеизъм“;

– поддържането на интензивни връзки с Хилендар, Рилския манастир, Букурещ, Брашов, Цариград, Виена и други задгранични и вътрешни центрове на балканската култура;

– изобилието от знаци на старината, "заспали ценности", излъчвани от античния град Нове, чиято реактуализация в културното самосъзнание на Възраждането протектира модерната идентичност.

2. В резултат на икономическите и културни натрупвания през първата половина на XIX век Свищов става поле на културни инновации - тук се създава първото светско училище, подготвят се едни от първите издания на учебната литература и се комплектова възрожденския учебникарски корпус, организира се първото читалище, дава се първото /или едно от първите/ за страната театрално представление. Историческото първенство във възрожденското културно пространство оправдава интерпретацията на селището като своеобразна "културна лаборатория", която предлага възможност механизмите на възрожденската модерност да се наблюдават в процеса на тяхното ставане.

3. В Свищов се оформя интелектуален елит, който поема лидерска роля в много от новите посоки на възрожденската култура. Привлечена от икономическата среда, тук уникално се струпва интелигенция, в това число и интелектуалици с изявени литературни интереси. Спрямо тяхната културна и литературна съ-общност науката за Възраждането не е проявила заслужено теоретично внимание.

Точно обратното, оказва се, че в оживеното през последните няколко години говорене върху проблемите на възрожденската културна топография Свищов не само че не е забелязан като първостепенен обект от "вътрешната" духовна панорама, но по-скоро е посочван сред примерите, доказващи невъзможността на вътрешните културни групи да се издигнат до мащаба и значението на институционален литературен фактор. Примерите за епистемологическата изолация, в която този възрожденски център несправедливо е поставян, са немалко и те красноречиво са залегнали и в някои най-нови изследвания:

"...институционалната обвързаност конституира оформянето на едно селище като център. Но за да може да се реализира този процес, е необходимо наличие на общност от съмишленици, вероятно среща на идеи и потребности. Ето защо местата, където има дори необходимите институции като училище, църква,

дори дружество /например ученическо, женско и проче/ - не стават културен център, или поне не от такъв мащаб, който да им осигури живот. Разград, Лом, Свищов, пък дори Шумен и Пловдив, въпреки изградените институционални опори, трудно достигат до представата за културен център."/Дамянова, Р. 1997, с. 193/;

"Интересно е, че престижните учебни заведения в българските земи съкаш не пораждат средица - Свищов, Еленската даскалоливница, габровското училище, Пловдив." /Аретов, Н., 1997, с. 175/;

"Трудно можем да си отговорим защо не се обособяват, развиват и поемат своите естествени функции ученическите общества - напр. в Елена, Свищов, Карлово, Габрово и другаде..." / Михайлов, К., 1997, с. 186/.

Избраните цитати показват устойчивостта на една представа, възпроизведена в инерцията на екзампловото изреждане, но всъщност създадена от несъвършенствата на натрупаните в науката интерпретативни модели. Тази представа има откровен деконструктивен резултат, защото радикално лишава "вътрешното" географско пространство на Възраждането от възможността да бъде разкрито в своя естествен релеф, в своята йерархична оцветеност, в своето разнообразие и в наситеността със значими и жизнени институционални масиви.

Случаят "Свищов" едва ли е единственият, в който се сблъскваме с пренебрегнати, недооценени или напълно незабелязани вътрешно положени институционални форми на възрожденската литература и култура. Добре е да си припомним например интересната хипотеза, предложена от Трендафил Кърстанов, за наличието на преводачески кръг, създаден от първите ученици на Райно Попович в Котел през 20-те години на XIX век /Кърстанов, Тр., 1974/ или справедливо изтъкнатата от Камен Михайлов като тип "ранновъзрожденска културна интраобщност" група, оформена в Търново около Стоян Ахтар /Михайлов, К. 1997, с. 187/. Но несъмнено Свищовският културен кръг обединява по-голяма група от последователи, съществуването му трае по-дълго време, интелектуалната му продукция постига по-широка видимост, посланията му - по-ясна и по-широкообхватна чуваемост, а рефлексиите му във възрожденския живот са много по-силно изразени. Тези констатации не ни освобождават от необходимостта да се върнем отново към цитираната по-горе представа, според която Свищов е посочван като пример за липсващ, непостигнат културен център, и да ѝ възразим. Възражението може да бъде започнато с проблематизацията на